

Janina Chodera

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Rodzina i rodzaj – biologiczne jednostki taksonomiczne w *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Mieczysława Szymczaka¹

Nowoczesną systematykę świata roślin, zwierząt i mineralów opracował szwedzki przyrodnik Karol Linneusz (1707-1778)². W systematyce tej wszystkie kategorie (jednostki) taksonomiczne są zhierarchizowane, tj. każda z nich stanowi część rangi wyższej, a sama obejmuje kategorię rangi niższej. Do kategorii przypisany jest określony sufix. Linneuszowski system klasyfikacji roślin i zwierząt był rozwijany i uzupełniany w miarę odkrywania nowych jednostek bądź weryfikowania wcześniejszych ustaleń.

Do florystyki polskiej systematykę Linneusza wprowadził Jan Krzysztof Kluk³ (1739-1796), badacz flory Podlasia, Mazowsza i Litwy. Niemale zasługi mają także Stanisław Bonifacy Jundziłł⁴ (1761-1847), twórca wielu polskich nazw botanicznych, i Józef Rostafiński (1850-1928), autor *Słownika polskich imion rodzajów oraz wyższych skupień roślin...* wydanego w 1900

---

¹ Referat zatytułowany *Биологические таксоны в толковых словарях* wygłosiłam na międzynarodowej konferencji w Sankt Petersburgu w 2004 roku. Zawierał on także materiał rosyjski z czterotomowego słownika języka rosyjskiego (*Словарь русского языка в четырёх томах*, Москва 1981-1984), który liczy około 90 tys. haseł. W materiałach pokonferencyjnych wydrukowano tylko streszczenie (*VI Славистические чтения памяти проф. П.А. Дмитриева и проф. Г.И. Сафронова. Материалы международной научной конференции, 9-11 сентября 2004 г.*, Санкт-Петербург 2005, s. 145-146).

² Zob. K. Linneusz, *Systema naturae per regna tria naturae, secundum classes, ordines, genera, species, cum characteribus, differentiis, synonymis, locis* [...] (wyd. 1 – 1735, wyd. 13 – 1767; pierwsze wydanie liczyło zaledwie jedenaście stron, wydanie trzynaste, ostatnie za jego życia – około trzech tysięcy).

³ Zastosował ją m.in. w pracy *Dykcyonarz roślinny* [...] (1786-1788).

⁴ S.B. Jundziłł był profesorem botaniki i zoologii Uniwersytetu Wileńskiego, autorem podręczników botaniki i zoologii w języku polskim.

roku⁵. Dzięki tym, a także wielu innym badaczom polskie nazwy botanicznych jednostek taksonomicznych są dziś przejrzyste pod względem budowy słowotwórczej. Polska terminologia zoologiczna długo nie odpowiadała określonym standardom międzynarodowym. Próbę jej uporządkowania podjęła w latach sześćdziesiątych XX wieku Komisja Nazewnictwa PAN. Tradycyjne nazwy upowszechniły się jednak przez dziesiątki lat ich stosowania, więc z trudem wypierają je nowe, standardowe nazwy. Na ten stan rzeczy ma także wpływ zachowawczość wielu naukowców, którzy z przyzwyczajenia stosują stare nazwy.

Hobbystycznie zawsze interesowałam się systematyką, dlatego podczas prac nad *Praktycznym słownikiem współczesnej polszczyzny* pod redakcją Haliny Zgółkowej⁶ zwróciłam uwagę na fakt, że ustalenia Komisji Nazewnictwa PAN nie znalazły odbicia w *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Mieczysława Szymczaka⁷.

Ponieważ materiał odnoszący się do pełnych taksonów biologicznych jest bardzo obszerny, zamierzam przybliżyć problem na przykładzie nazw dwóch jednostek taksonomicznych: **rodziny i rodzaju**. Zrozumienie problematyki ułatwi przypomnienie podstawowych informacji dotyczących najniższych jednostek, czyli kategorii taksonomicznych.

Rodzina jest jednostką nadrzędną i obejmuje spokrewnione **rodzaje**. Łacińskie nazwy rodzin tworzone są za pomocą sufiksów *-idae* (w zoologii i wirusologii), a także *-aceae* (w botanice, mykologii i bakteriologii), dodawanych do tematu nazwy **rodzaju** stanowiącego typ nomenklatoryczny dla nazwy danej rodziny. Na przykład w królestwie zwierząt nazwa rodziny *Canidae* pochodzi od rodzaju *Canis*, *Corvidae* – od rodzaju *Corvus*, *Felcidae* – od rodzaju *Felix*; w królestwie roślin: *Asteraceae* – od rodzaju *Aster*, *Papaveraceae* – od rodzaju *Papaver*, *Salicaceae* – od rodzaju *Salix*.

Rodzaj jest jednostką taksonomiczną niższego rzędu względem **rodziny**, a nadrzędną wobec **gatunku**. W terminologii łacińskie nazwy rodzajów mają formę liczby pojedynczej.

---

⁵ J. Rostafiński jest także autorem wielokrotnie wznawianego *Przewodnika do oznaczania roślin w Polsce dziko rosnących*. Pierwsze wydanie ukazało się w roku 1900, wydanie szóste (poszerz. i popr.), ostatnie za życia autora – w roku 1923. W 1972 roku wyszło dziewiętnaste wydanie, współautorstwa Olgi Seidl, w którym dostosowano nomenklaturę do międzynarodowych standardów.

⁶ *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, t. 1-50, red. H. Zgółkowa, Poznań 1994-2005. Współredagowałam tomy od 9 do 50 jako zastępca redaktora naukowego.

⁷ *Słownik języka polskiego*, t. 1-3, red. M. Szymczak, Warszawa 1978-1981. Słownik ten zawiera około 80 tys. haseł.

Kolejną jednostką taksonomiczną jest **gatunek**, który Linneusz w swych pracach konsekwentnie klasyfikował przy użyciu dwóch słów łacińskich, zastępując nimi powszechnie używane przez współczesnych mu przyrodników formy opisowe. Pierwszy człon nazwy stanowi nazwa **rodzaju**, wspólna dla wszystkich przedstawicieli danego rodzaju, natomiast drugi – charakterystyczny dla gatunku **epitet**. Na przykład w obrębie rodzaju *Viola* (*fiolatek*) każdy z około 400-450 gatunków⁸ ma w nazwie człon *Viola*: *Viola silvestris* (*fiolatek leśny*), *Viola tricolor* (*fiolatek trójbarwny*), *Viola cornus* (*fiolatek rogaty*) i in. Nazwy gatunków nie będą wprawdzie przedmiotem analizy, lecz informacja o ich strukturze będzie przydatna w rozważaniach na temat kategorii **rodzaju**.

Analiza materiału ze *Słownika języka polskiego* pod redakcją Mieczysława Szymczaka umożliwi sprawdzenie, jak warszawscy leksykografowie poradzili sobie z hasłami biologicznymi z tego zakresu. Należy podkreślić, że w omawianym słowniku w definicjach pojawiają się prawie wszystkie zasadnicze kategorie taksonomiczne, takie jak np. klasa, typ, rząd, gromada, rodzina, oraz jednostki pośrednie, takie jak np. podklasa, nadrząd, podrząd itd. Wymienione kategorie mają w słowniku definicje encyklopedyczne: najpierw podawana jest nazwa łacińska kategorii, potem jej relacja wobec kategorii wyższej rangi, a następnie opis danej kategorii, uwzględniający liczbę przypisanych do niej jednostek niższej rangi.

Słownikarze odnotowali **rodzinę** jako kategorię taksonomiczną; znaczenie 3. hasła **rodzina** ma kwalifikator *biol.* i następującą definicję: „w systematyce roślin i zwierząt: jednostka niższa od rzędu, obejmująca najbliżej ze sobą spokrewnione **rodzaje** [podkr. – J.Ch.]”. W materiale słownikowym nazwy rodzin pojawiają się licznie, jednak słownikarze warszawscy w większości wypadków nie uwzględnili faktu, że zakończył się proces substancywizacji odprzymiotnikowych nazw rodzin.

Analiza nazw z królestwa roślin pokazuje dziwną konsekwencję w trzymaniu się starych wzorców w odniesieniu do nazw rodzin, przejętych ze *Słownika języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego⁹. Zamiast spodziewanych haseł: **amarylkowate**, **araliowate**, **goździkowate**, **jaskrowate** itd. mamy w artykule hasłowym swego rodzaju protezy w postaci przymiotników: **amarylkowaty**, **araliowaty**, **goździkowaty**, **jaskrowaty** itd. Budowa wszystkich artykułów hasłowych – z jednym wyjątkiem – jest jednolita, więc pokażę ją na przykładzie jednego hasła: „**araliowaty**, *bot.* **araliowate** «Araliaceae, rodzina roślin dwuliściennych obejmująca około 700 gatunków; w Polsce przedstawicielem tej rodziny jest bluszcz»”. Wspomnianym wyjątkiem jest hasło **palma**;

⁸ Liczba gatunków zależna jest od ujęcia w określonej systematyce.

⁹ *Słownik języka polskiego*, t. 1-11, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958-1969.

w definicji tego hasła podano błędne sformułowanie, przejęte z definicji haseł zoologicznych: „z rodziny o tej samej nazwie”, a po opisie desygnatu kolejne: „w *lm* rodzina tych roślin”. Wyrażenie „z rodziny o tej samej nazwie” jest błędne, ponieważ nigdy nazwy rodzin w polskiej terminologii nie miały formy lp. – jest ona wyznacznikiem tylko i wyłącznie kategorii rodzaju!¹⁰ Nadmienię, że niestandardowy termin *palmy* w znaczeniu ‘rodzina’ jest jeszcze niekiedy używany, choć – zgodnie z nowszymi ustaleniami – rośliny te należą do rodziny *arekowatych (Arecaceae)*¹¹. Sporadycznie zdarza się, że autor hasła zapomina o łacińskiej nazwie rodziny: „**trojeściowaty bot. trojeściowate** «rodzina roślin dwuliściennych [...]»”.

Więcej problemów przysporzyły warszawskim leksykografom nazwy rodzin z królestwa zwierząt, być może z uwagi na fakt, że dopiero powołana na początku lat sześćdziesiątych XX wieku Komisja Nazewnictwa PAN ustaliła, że polskie nazwy rodzin z obu królestw powinny mieć identyczną strukturę, i przyjęła, że będą one tworzone za pomocą sufiksu *-owate*¹². Materiał słownikowy pokazuje dość złożony obraz.

Po szczegółowej analizie definicji terminów zoologicznych okazało się, że do znaczenia ‘rodzina’ ich autorzy dochodzili na wiele sposobów, a próba klasyfikacji wariantów budowy definicji, a częściowo także schematów budowy artykułu hasłowego¹³, jest prawdziwym wyzwaniem. Wyodrębniłam dwa podstawowe schematy dochodzenia do znaczenia ‘rodzina’. **Schemat A:** punktem wyjścia w definicji jest łacińska nazwa **gatunku**; **schemat B:** punktem wyj-

¹⁰ Do nielicznych wyjątków należą nazwy rodzaju: *grzybienie (Nymphaea)*, *kocanki (Helichrysum)* i *obrazki (Arum)*, które mają – podobnie jak należące do nich nazwy gatunków (por. *grzybienie białe, kocanki piaskowe, obrazki plamiste*) – formę mianownika *lm*. Ostatnio jednak w opracowaniach botanicznych, zapewne pod wpływem polszczyzny potocznej, pojawiają się obocznie nazwy rodzajowe *grzybień* i *kocanka*. Zachowała się natomiast mniej znana nazwa rodzaju *obrazki*. W nowszych publikacjach podawana jest także zgodna ze standardami synonimiczna nazwa *aronek*.

¹¹ Botanicy zmienili dziesiątki tradycyjnych nazw rodzin, by odpowiadały standardom. Wymienię kilka przykładów: *złożone (Compositae)* to dziś *astrowate (Asteraceae)*, *krzyżowe (Cruciferae)* to dziś *kapustowate (Brassicae)*, *trawy (Gramineae)* to dziś *wiechlinowate (Poaceae)* itd.

¹² Niestandardowe nazwy rodzin zwierząt są nadal licznie reprezentowane także w opracowaniach biologicznych. Zachowały się np. dawne nazwy opisowe: *jaszczurki dwunogie (Dibamidae)*, *sole amerykańskie (Arichidae)*, *sole europejskie (Soleidae)* itp. Nie poddały się standaryzacji, ze względu na budowę, nazwy takich rodzin, jak np. *kakadu (Cacatuidae)*, *kiwi (Apterygidae)*, *moa (Dinornithidae)*, *paki (Agoutidae)* itd. Ze względu na częstość użycia zachowały się także tradycyjne nazwy wielu rodzin ptaków: *nury (Goviidae)*, *papugi (Psittacidae)*, *skowronki (Alaudidae)* itd.

¹³ Dla uproszczenia pomijam informacje gramatyczne, a także szczegółowe opisy desygnatów w definicjach.

ścia jest łacińska nazwa **rodzaju**. W obydwu schematach po nazwie łacińskiej znajduje się informacja o tym, czym jest dany gatunek (np. motyl, owad, ptak, zwierzę itp.). Pojawiają się w nich liczne warianty dalszej części definicji.

Schemat A

A.I.1. Łac. n. gat. + sformułowanie „z rodziny o tej samej nazwie”. W ten sposób opracowano dwa hasła: **padalec** i **trociniarka**. Przykład: „**padalec** [...] *zool.* «*Anguis fragilis*, beznoga jaszczurka z rodziny o tej samej nazwie [...]»”.

A.I.2. Łac. n. gat. + sformułowanie „z rodziny o tej samej nazwie” + sformułowanie „w *lm* rodzina tych [płazów, ptaków itp. – J.Ch.]”. Grupa tak opracowanych haseł jest również nieliczna: **grzbietoród**, **perlica**, **wilga**. Przykładowo: „**wilga** [...] «*Oriolus oriolus*, ptak z rodziny o tej samej nazwie [...]; w *lm* rodzina tych ptaków»”. Dla tych haseł nie opracowano jednak znaczenia ‘rodzina’.

A.I.3. Łac. n. gat. + sformułowanie „z rodziny o tej samej nazwie”, a oprócz tego dodano, jako kolejne, znaczenie ‘rodzina’, przy czym nazwę rodziny podano w formie mianownika *lm*. wyrazu hasłowego. Taki schemat budowy artykułu mają hasła: **biedronka**, **gawiał**, **kot**, **pies**, **szpak**, **świetlik** itd. Przykładowo: „**pies** [...] **1.** «*Canis familiaris*, zwierzę domowe z rodziny o tej samej nazwie [...]». **2. zool. psy** «*Canidae*, rodzina ssaków drapieżnych [...]»”.

Z błędnej definicji znaczenia **1.** wynika zatem, że *pies* jest zwierzęciem z rodziny o nazwie *pies*, tymczasem znaczenie ‘rodzina’ opracowano dla formy *psy*, choć zgodnie ze standardami należało podać formę *psowate*.

A.I.4. Łac. n. gat. + sformułowanie „z rodziny o tej samej nazwie”, oprócz tego dodano, jako kolejne, znaczenie ‘rodzina’, przy czym jako nazwę rodziny podano formę mianownika *lm*. wyrazu hasłowego, a na końcu definicji jeszcze nazwę rodziny z sufiksem *-owate*. W ten sposób opracowano nieliczne hasła, jak np.: **mucha**, **oleica**, **pszczola**. Przykład: „**pszczola** [...] **1.** «*Apis mellifica*, owad z rodziny o tej samej nazwie [...]». **2. zool. pszczoły** «*Apidae*, rodzina błonkówek [...]; pszczołowate»”. Towarzyszą im hasła **muchowaty**, **oleicowaty**, **pszczolowaty**, które odsyłają tylko do odpowiedniego znaczenia haseł **mucha**, **oleica** i **pszczola**. Podobnie opracowano hasło **żyrafa**, lecz z niezrozumiałych dla mnie powodów jego autor podał tylko pierwszy człon nazwy tego zwierzęcia: „**żyrafa** [...] **1.** «*Giraffa*, zwierzę przeżuwające z rodziny o tej samej nazwie [...]»”, zamiast podać nazwę jedyne gatunku: *Giraffa camelopardalis*. Jest oczywiście znaczenie drugie: „**2. zool. żyrafy** «*Giraffidae*, rodzina dużych ssaków obejmująca 2 gatunki: okapi oraz żyrafę [...]; żyrafowate»”, które informuje, że chodzi właśnie o jeden gatunek¹⁴, a także odsyłaczowe hasło **ży-**

¹⁴ Nadmienię, że istnieje jeszcze podgatunek *Giraffa camelopardalis tippelskirchi*, lecz tak szczegółowych informacji słownik opisowy nie musi uwzględniać.

rafowaty (odsyła do hasła **żyrafa** w znaczeniu 2.). Wariantem w tej grupie – z pominięciem nazwy występującego w Polsce gatunku: *niezmiarka paskowana* (*Chlorops pumilionis*) – jest definicja znaczenia 1. hasła **niezmiarka**: „zool. «owad z rodziny o tej samej nazwie»”. W definicji znaczenia ‘rodzina’ mamy na pierwszym miejscu formę *niezmiarki*, a na końcu definicji *niezmiarkowate*. Jako pełne opracowano także hasło **niezmiarkowaty**, a na końcu definicji dodano nazwę rodziny w formie mianownika lm.: *niezmiarki*.

A.II. Łac. n. gat. + sformułowanie: „ptak [ryba, ssak, zwierzę itd. – J.Ch.] z rodziny sokołów [kotów, psów itd. – J.Ch.]”, przy czym istotne jest stwierdzenie, że w tej grupie nazwa rodziny odnosi się do innego hasła. Przykład: „**drzemlik** [...] zool. «Falco columbaria, jeden z najmniejszych ptaków z rodziny sokołów [...]»”. Tak opracowano także hasła: **gepard, jaguar, lew, lampart, ocelot, pantera, puma, tygrys, żbik**. Po łacińskiej nazwie gatunku pojawia się sformułowanie „ssak drapieżny [warianty: drapieżnik, duże zwierzę drapieżne – J.Ch.] z rodziny kotów”. Hasło **kot** ma, rzecz jasna, znaczenie 2.: „*biol. koty* «Felidae, rodzina ssaków drapieżnych [...]»”. Podobnie wyglądają definicje przedstawicieli rodziny psowatych: **jenot, kojot, piesiec, szakal, wilk**. Pozostałych przedstawicieli rodziny potraktowano jednak inaczej: w definicji hasła **lis** zamiast łacińskiej nazwy gatunku podano łacińską nazwę rodzaju (a należało raczej podać nazwę pospolitego w Polsce gatunku lisa – *Vulpes vulpes*), w definicji hasła **dingo** pominięto informację o rodzinie, natomiast **likaona** pominięto w siatce hasel.

Należy także nadmienić, że znaczenie 1. hasel **sokół, kot i pies** opracowano według wzoru **A.I.3**.

A.III. Łac. n. gat. + sformułowanie zgodne ze standardami przyjętymi w naukach biologicznych: „ptak [ryba, ssak, zwierzę itd. – J.Ch.] z rodziny barakudowatych [dorszowatych, koniowatych itd. – J.Ch.]”. Tak opracowano definicje następujących hasel: **barakuda, dennik, dorsz, koń, kruk, lipień, łasica, makrela, mysz, okoń, piotrosz**. Hasłom tym towarzyszą kolejne hasła: **barakudowaty, dennikowaty, dorszowaty, koniowaty, krukowaty, lipieniowaty, łasicowaty, makrełowaty, myszowaty, okoniowaty, piotroszowaty**, które stanowią leksykograficzną protezę do nazwy rodziny. Przykładowo: „**barakudowaty** zool. **barakudowate** «Sphyraenidae, rodzina bardzo drapieżnych ryb [...]»”. W ten sposób opracowano także hasła **tarpan** (z rodziny koniowatych), **gawron, kawka, sójka, sroka, wrona** (z rodziny krukowatych) i in.

Schemat B

W tym schemacie definicje są jeszcze bardziej zróżnicowane pod względem struktury niż w **schemacie A**.

B.I.1. Łac. n. rodzaju + sformułowanie „z rodziny o tej samej nazwie”. W ten sposób opracowano hasła: **flądra**, **foka**, **kangur**, **kormoran**. Przykład: „**kangur** [...] **1.** «*Macropus*, ssak z rodziny o tej samej nazwie [...]»”. Wymienione hasła nie mają znaczenia ‘rodzina’.

Tak samo opracowano hasło **zajac**, jednak w tym wypadku opracowano także hasło **zajacowaty**. Z niewiadomych powodów pominięto najbardziej znane gatunki: *zająca szaraka* (*Lepus europaeus*) i *zająca bielaka* (*Lepus timidus*).

B.I.2. Łac. n. rodzaju + sformułowanie „z rodziny o tej samej nazwie” + sformułowanie „w *lm* rodzina tych [owadów, płazów, ptaków, ryb itp. – J.Ch.]”. Wymienione sformułowania znalazły się w definicjach stosunkowo licznych haseł: **głuptak**, **gołomianka**, **hiena**, **kolczatka**, **komar**, **kurek**, **lirogon**, **legwan**, **lątka**, **mól**, **mrówkojad**, **mrówkolew**, **nornik**, **odmieniec**, **omarlica**, **ostryga**, **piewik**, **plaszczka**, **pomrowik**, **porcelanka**, **stepówka**, **sum**, **świtezianka**, **wampir**, **złotook**, **żaba**, **żmija**. Przykładowo: „**lątka** [...] «*Agrion*, owad z rodziny o tej samej nazwie [...]; w *lm* rodzina tych owadów»”. Według tego samego wzoru opracowano hasła **gruchacz** i **huczek**, z tą różnicą, że autorzy nie podali w definicji łacińskiej nazwy rodzaju, choć oba hasła do tej kategorii należą. Wyjątkiem w tej grupie jest hasło **murena**, które ma w definicji także nazwę rodziny z sufiksem *-owate*: «*Muraena*, ryba z rodziny o tej samej nazwie [...]; w *lm* rodzina tych ryb; *murenowate*». Dodatkowo autor opracował hasło **murenowaty** i podał w jego definicji starszą nazwę rodziny w formie mianownika *lm*.: „**murenowaty** *zool.* **murenowate** «*Muraenidae*, rodzina ryb morskich [...]; *mureny*»”.

B.I.2.a. Hasło stanowi nazwę rodzaju, jednak tę informację i łacińską nazwę rodzaju pominięto + sformułowanie „z rodziny o tej samej nazwie” + sformułowanie „w *lm* rodzina tych [płazów, ptaków itp. – J.Ch.]” + łac. nazwa rodziny. Tak opracowano nieliczne hasła: **koliber**, **kolatek**, **skowronek**. Przykład: „**koliber** [...] *zool.* «ptak z rodziny o tej samej nazwie [...]; w *lm* rodzina tych ptaków (*Trochilidae*)»”.

B.I.3. Łac. n. rodzaju + sformułowanie „z rodziny o tej samej nazwie”, a oprócz tego dodano, jako kolejne, znaczenie ‘rodzina’, przy czym jako nazwę rodziny podano formę mianownika *lm*. wyrazu hasłowego. Tak opracowano hasła: **kazuar**, **mewa**, **mroczek**, **osa**, **pliszka**, **ścierwnik**, **żyworódka**. Przykład: „**mewa** [...] **1.** «*Larus*, ptak z rodziny o tej samej nazwie [...]». **2.** *zool.* **mewy** «*Laridae*, rodzina ptaków [...]»”.

Ten sam typ reprezentuje definicja hasła **ropucha** („**1.** «*Bufo*, płaz bezogonowy lądowy z rodziny o tej samej nazwie [...]; w *lm* rodzina tych płazów»”), jest ono jednak wyjątkiem z kilku względów: a) nie opracowano znaczenia ‘rodzina’; b) opracowano hasło „**ropuchowaty**, *zool.* **ropuchowate** „«*Bufoni-*

dae, rodzina płazów bezogonowych [...] ropuchy»”; c) w definicji hasła **ropuchowaty** podano jeszcze inną, starszą nazwę rodziny: ropuchy.

Kolejnym wyjątkiem w tej grupie jest hasło **plywak**, które przy znaczeniu ‘rodzina’ ma oprócz nazwy w formie mianownika lm. wyrazu hasłowego także formę *plywakowate*: „**3. zool.** «Dytiscus, drapieżny chrząszcz słodkowodny z rodziny o tej samej nazwie [...]». **4. zool. pływaki** «Dytiscidae, rodzina chrząszczy wodnych [...] pływakowate»”. Dodano także hasło **plywakowaty**, które odsyła do znaczenia 4. hasła **plywak**. Nazwa gatunkowa *plywak żółto-brzeżek*, podana w definicji znaczenia 3., nie ma nazwy łacińskiej (*Dytiscus marginalis*), co powinno być standardem.

B.I.3.a. Hasło stanowi nazwę rodzaju, jednak tę informację i jego łacińską nazwę rodzaju pominięto + sformułowanie „z rodziny o tej samej nazwie”, a oprócz tego dodano, jako kolejne, znaczenie ‘rodzina’, przy czym jako nazwę rodziny podano formę mianownika lm. wyrazu hasłowego. Należą tutaj hasła: **biegacz**, **bielinek** i **kaczka**. Przykład: „**bielinek** [...] **1.** «motyl z rodziny o tej samej nazwie [...]». **2. zool. bielinki** «Pieridae, rodzina motyli dziennych [...]»”. Dla ścisłości podam, że rodzaj *bielinek* (*Pieris*) obejmuje około 30 gatunków, z których najbardziej znany jest *bielinek kapustnik* (*Pieris brassicae*).

W tej nielicznej grupie **biegacz** jest wyjątkiem, gdyż w definicji znaczenia ‘rodzina’ dodano jeszcze formę z sufiksem *-owate*, a ponadto opracowano odsyłaczowe hasło **biegaczowaty** (odsyła ono do hasła **biegacz** w znaczeniu 4.): „**biegacz** [...] **3. zool.** «chrząszcz z rodziny o tej samej nazwie [...]». **4. zool. biegacze** «Corabidae [powinno być: Carabidae – J.Ch.], rodzina dużych, drapieżnych, przeważnie pożytecznych chrząszczy [...] biegaczowate»”. Autor hasła nie podaje nazw występujących w Polsce gatunków, z których jeden – *biegacz skórzasty* (*Carabus coriaceus*) – jest sporym chrząszczem (długość ciała 30-40 mm) i występuje licznie w ogrodach.

B.II. Łac. n. rodzaju + sformułowanie „owad [motyl, chrząszcz, ryba itd. – J.Ch.] z rodziny babek [modraszków, kózek itd. – J.Ch.]”, w którym nazwa rodziny ma formę mianownika lm. wyrazu hasłowego. Przykłady są nieliczne: **babka**, **dylaż**. Przykład: „**babka** [...] **7. zool.** «Gobius, ryba z rodziny babek [...]»”. **8. zool. babki** «Gobiidae, rodzina ryb słodkowodnych i morskich [...]»”.

Zdarza się, że autor w definicji podaje nazwę rodziny, lecz nie opracowuje znaczenia ‘rodzina’. Tak jest w wypadku hasła **jaszczurka**: „**1. zool.** «Lacerta, gad z rodziny jaszczurek właściwych¹⁵ [...]»”.

W sytuacji, kiedy nazwa rodziny odnosi się do innego hasła, zdarzają się liczne niedociągnięcia. Z definicji hasła **czerwończyk** dowiadujemy się, że

¹⁵ Standardowa nazwa rodziny: *jaszczurkowate* (*Lacertidae*).

należy on do rodziny *modraszków* („**czerwończyk** [...] *zool.* «Hoedes, mały motyl dzienny z rodziny modraszków [...]»”), tymczasem hasło **modraszek** nie ma znaczenia ‘rodzina’. Kolejnym przykładem jest hasło **gereza**, które ma następującą definicję: «Colobus, małpa wąskonosą z rodziny koczkodanów [...]». Autor hasła **koczkodan** sięgnął widocznie do nowszych opracowań zoologicznych, bo zaliczył koczkodana do rodziny *makakowatych*, i nie opracował już dla hasła **koczkodan** znaczenia ‘rodzina’. Przykładów na uwzględnienie wzajemnych relacji jest nieco więcej, pokażę dla ilustracji jedną parę haseł: „**słowik** [...] «Luscinia, ptak z rodziny drozdów [...]»” i „**drozd** [...] *zool.* **drozdy** «Turdidae, rodzina drobnych ptaków śpiewających [...]»”.

B.III. Łac. n. rodzaju + nazwa rodziny z sufiksem *-owate*. Dodatkowo opracowano odpowiednie hasła z tym sufiksem, poprzedzone przymiotnikową protezą. Do tej grupy należą przykładowo hasła: **bąk**, **miodówka**, **osiol**, **zebra** itd., przy czym *bąk* i *miodówka* są nazwami rodzaju, od których utworzono nazwy rodzin, a *osiol* i *zebra* należą do rodziny *koniowatych*. Przykład: „**bąk** [...] *zool.* «Tabanus, owad dwuskrzydły z rodziny bąkowatych [...]»”. W definicji podana jest nazwa najbardziej znanego gatunku – *bąk bydlęcy* – lecz bez łacińskiej nazwy (*Tabanus bovinus*), a tymczasem to ona powinna otwierać definicję w sytuacji, gdy autor nie zamierzał wymieniać innych przedstawicieli tego rodzaju.

Właściwie należałoby jeszcze wprowadzić **schemat C**, w którym hasła mają tylko zoologiczne znaczenie ‘rodzina’. Takie rozwiązanie wybrali jedynie autorzy takich haseł, jak: **jelonek** (brak znaczenia ‘owad’, a nazwa gatunku pojawia się w definicji znaczenia ‘rodzina’: „*zool.* **jelonki** «Lucanidae, rodzina chrząszczy obejmująca ponad sto gatunków»”), dalej jest opis *jelonka rogacza*, lecz bez nazwy łacińskiej (*Lucanus cervus*), **leniwiec**, **łasza**, **mara** czy **zawisak**; w wypadku czterech ostatnich haseł nie podano nazwy ani jednego gatunku, choć można było wymienić dla przykładu *leniwca dwupalczystego* (*Choloepus didactylus*), *łaszę palmową* (*Nandinia binotata*), hodowaną w wielu ogrodach zoologicznych *marę patagońską* (*Dolichotis patagonum*) czy licznie występującego w parkach, sporych rozmiarów motyla nocnego *zawisaka tawulca* (*Sphinx ligustri*).

Podsumowanie

Przypomnę, że nazwy gatunkowe czasami pojawiają się w definicjach wychodzących od łacińskiej nazwy rodzaju, a niekiedy od łacińskiej nazwy rodziny. Standardem powinno być podawanie nazw gatunkowych tylko przy nazwie rodzaju, gdyż to ona jest zwykle pierwszym członem naukowej nazwy

gatunkowej. Zdumiewa jednak fakt, że w całym materiale słownikowym **kategoria rodzaju** ani razu nie występuje jako odrębne znaczenie, choć, o dziwo, łacińska nazwa **rodzaju** pojawia się w wielu artykułach hasłowych. W trzech tomach i suplemencie znalazłam tylko dwa hasła – **głowaczowaty** i **rusalka** – które mają w definicji informację o kategorii **rodzaju**. Są takim ewenementem, że przytoczę oba (skrócone) artykuły hasłowe:

– „**głowaczowaty** *zool.* **głowaczowate** «Cottidae, rodzina ryb [...] licząca wiele rodzajów i gatunków; głowacze»”. Tymczasem w definicji hasła **głowacz**, która rozpoczyna się od łacińskiej nazwy rodzaju, zabrakło istotnej informacji, że chodzi o abstrakcyjną kategorię taksonomiczną, a nie o konkretną nazwę ryby. To tak, jakby w definicji wyrażenia *nomina agentis* napisać *piekarz* czy *malarz* zamiast informacji, że są to rzeczowniki odczasownikowe oznaczające wykonawcę czynności nazwanej przez czasownik motywujący.

– „**rusalka** [...] *2. zool.* «motyl dzienny, głównie z rodzaju Vanessa, Pyrameis i Polygonia, z rodziny południc [...]»”. W definicji podano także informację, że w Polsce występuje 10 gatunków, po czym wymieniono cztery z nich, lecz bez nazw łacińskich.

Świadczy to o tym, że warszawscy leksykografowie zignorowali rodzaj jako odrębną jednostkę taksonomiczną, gdyż zapewne uznali, że chodzi o synonim gatunku w potocznym znaczeniu. Podkreślić należy także fakt, że w definicjach większości haseł mających znaczenie ‘rodzina’ (poza hasłami **głowaczowaty** i **rusalka**) pomijana jest informacja o liczbie wchodzących w jej skład rodzajów, czyli jednostek niższych rangą, co jest regułą (z nielicznymi wyjątkami) w odniesieniu do jednostek taksonomicznych wyższych rangą.

Analiza materiału słownikowego prowadzi zatem do smutnego wniosku: standardy wypracowane w latach sześćdziesiątych XX wieku przez Komisję Nazewnictwa PAN w odniesieniu do nazw rodzin zostały w większości zignorowane przez leksykografów, którzy po prostu przepisywali definicje z wydanych wcześniej słowników. Nie opracowano przejrzystej instrukcji redakcyjnej, więc autorzy haseł radzili sobie, jak umieli. Najbardziej niedorzecznym rozwiązaniem było w tej sytuacji wprowadzenie do definicji sformułowania „z rodziny o tej samej nazwie”, gdyż, jak już wspomniałam, nazwa rodziny nigdy nie miała w terminologii formy mianownika lp.

Tymczasem rozwiązanie jest proste. W sytuacji, kiedy w Polsce występuje bądź jest najbardziej znany tylko jeden przedstawiciel danego rodzaju, można wyjść od: a) łacińskiej nazwy gatunku: **bielinek** „*Pieris brassicae*, motyl z rodziny bielinkowatych (Pieridae) [krótki opis gatunku]; bielinek kapustnik – pełna naukowa nazwa tego gatunku”; b) łacińskiej nazwy rodzaju: **bielinek** „*Pieris*, rodzaj z rodziny bielinkowatych (Pieridae), obejmujący około 30 gatunków, z których najbardziej znany jest bielinek kapustnik (*Pieris brassi-*

cae) [krótki opis gatunku]”. Jeżeli z danego rodzaju występuje u nas więcej gatunków, należy wyjść od nazwy rodzaju: **sikora** „Parus, rodzaj z rodziny sikor (Passeridae), obejmujący 48 gatunków, z których w Polsce występuje 7”. Następnie można podać najbardziej znane gatunki: ◇ Sikora modra, syn. modraszka (*Parus caeruleus*); ◇ Sikora bogatka, syn. bogatka (*Parus major*); ◇ Sikora uboga (*Parus palustris*); ◇ Sikora czubatka, syn. czubatka (*Parus cristatus*). Można, rzecz jasna, uwzględnić krótkie opisy wybranych gatunków.

Zdarza się niekiedy, że nazwy gatunkowe mają identyczny pierwszy człon nazwy gatunkowej, choć należą do różnych rodzajów. Zwykle mamy taką sytuację wtedy, kiedy zachowuje się tradycyjne, upowszechnione już w literaturze naukowej nazwy, zgodne z innym podziałem systematycznym. Na przykład człon *sęp* ma w nazwie 11 gatunków ptaków należących do 5 rodzajów. W takim wypadku można użyć pojemnego sformułowania „ptak z rodziny jastrzębiowatych (Accipitridae) [...]”, a następnie jako połączenia wprowadzić nazwy najbardziej znanych gatunków: ◇ Sęp afrykański (*Gyps africanus*); ◇ Sęp płowy (*Gyps fulvus*); ◇ Sęp łysy (*Sarcogyps calvus*). Kilkadziesiąt ptaków z rodziny dzięciołowatych (Turdidae) ma nazwę dzięcioł, choć należą do kilkunastu rodzajów. Ponieważ sporo gatunków dzięciołów występuje w Polsce, najprościej użyć powyższego sformułowania i wymienić kilka gatunków z nazwami łacińskimi.

Standardowe nazwy rodzin powinny mieć postać rzeczownika z sufiksem *-owate*, już bez protezy w postaci przymiotnika: *koniowate*, *kotowate*, *psowate*, *żyrafowate* itd. Jeżeli rodzinę reprezentują w słowniku liczni przedstawiciele, należy opracować odrębne hasła ze znaczeniem ‘rodzina’; jeżeli mamy tylko jednego czy dwóch przedstawicieli, można w definicji gatunku czy rodzaju podać nazwę rodziny wraz z odpowiednikiem łacińskim, a z opracowywania kolejnego hasła zrezygnować.

W *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* także nie udało się zachować konsekwencji przy opracowywaniu definicji haseł stanowiących jednostki taksonomiczne. Większość autorów wzorowała się na poprzednikach, a po specjalistyczne opracowania sięgała wtedy, kiedy trzeba było opracować hasła, których nie było w siatce Doroszewskiego czy Szymczaka. Od dziwiącego tomu, w części współredagowanej przeze mnie, zmieniałam definicje haseł ze znaczeniem ‘rodzaj’; niestety, w drugiej części tomu definicje pozostawały w takiej postaci, w jakiej opracowali je autorzy. W odniesieniu do nazw rodzin przyjęto proste rozwiązanie uwzględniające tradycyjne nazwy w formie mianownika lm. wyrazu hasłowego. W części gramatycznej znalazła się informacja: „dla zn. [...] bez l. poj.”. Nie jestem pewna, czy do słownika nie przeniknęły przymiotnikowe protezy do nazw rodzin z sufiksem *-owate* i kuriozalne sformułowanie „z rodziny o tej samej nazwie”, gdyż bez szczegółowej

analizy materiału nie można tego stwierdzić. Sprawdzając nazwy wybiórczo, mogą jedynie potwierdzić, że mamy hasła: **amarantowate**, **amarylkowate**, **araliowate** (*bot.*); **dzięciolowate**, **koniowate**, **żyrafowate** (*zool.*). Brakuje jednak hasła **psowate**, gdyż nie było go w słowniku Szymczaka.

Na zakończenie podam dane liczbowe dotyczące nazw rodzin ptaków z pracy Pawła Mielczarka i Włodzimiera Cichockiego *Polskie nazewnictwo ptaków świata*¹⁶: spośród 182 nazw 6 jest nieodmiennych (emu, kagu, kakadu, kiwi, moa, nandu), 132 nazwy mają formę mianownika lm. wyrazu hasłowego, a tylko 44 – standardowy sufix *-owate*. Autorzy we wstępie piszą: „do nazw wyższych jednostek taksonomicznych o składzie zróżnicowanym, a nie mających tradycyjnych nazw własnych (jak np. rurkonose), stosuje się przyrostki: dla rządów «-owe», dla rodzin «-owate» [...]”. Nazw tradycyjnych, rzecz jasna, nie dostosowywali do obowiązujących od lat sześćdziesiątych standardów.

Janina Chodera

Family and Genus – Biological Taxonomical Units in *Słownik języka polskiego* (“The Dictionary of the Polish Language”) edited by Mieczysław Szymczak

The article opens with the presentation of the principles of formulation of Latin names of families and genera in the systematics of Carolus Linnaeus as well as the presentation of the presumptions adopted in the Polish terminology with reference to word-formation of the discussed taxonomical units (categories). Next, a detailed analysis has been presented of the structure of definitions referring to the designation *family* in the *Dictionary of the Polish Language* edited by Mieczysław Szymczak. Additionally, a peculiar approach of linguists to genus, as a taxonomical unit, has been presented, resulting from lack of understanding of its place and position in the systematics. Finally, proposals were presented of the principles of elaboration of the definitions of *family* and *genus* in the descriptive dictionary of Polish.

---

¹⁶ P. Mielczarek, W. Cichocki, *Polskie nazewnictwo ptaków świata*, Poznań 1999.